

خوشه‌بندی مبتنی بر گراف با استفاده از آزمون ویلکاکسون جهت استخراج ارتباطات بیولوژیکی سلول‌ها و بافت‌ها

موسی مجرد^۱، مربی؛ حمید پروین^۲، استادیار؛ صمد نجاتیان^۳، استادیار؛ وحیده رضایی^۴، استادیار؛ کرم الله باقری فرد^۵، استادیار

۱- دانشکده مهندسی کامپیوتر - واحد فیروزآباد - دانشگاه آزاد اسلامی - فیروزآباد- ایران - m.mojarad@iauf.ac.ir

۲- دانشکده مهندسی کامپیوتر - واحد نورآباد ممسنی - دانشگاه آزاد اسلامی - نورآباد ممسنی - ایران - parvinhamid@gmail.com

۳- دانشکده مهندسی برق - واحد یاسوج - دانشگاه آزاد اسلامی - یاسوج - ایران - nejatian@iauyasooj.ac.ir

۴- دانشکده ریاضی - واحد یاسوج - دانشگاه آزاد اسلامی - یاسوج - ایران - v.rezaie@iauyasooj.ac.ir

۵- دانشکده مهندسی کامپیوتر - واحد یاسوج - دانشگاه آزاد اسلامی - یاسوج - ایران - k.bagheri@iauyasooj.ac.ir

چکیده: شناسایی خوشه‌بندی مبتنی بر گراف یک روش کاربردی برای تشخیص ارتباط بین گره‌ها در شبکه‌های پیچیده بوده که نظرات قابل توجهی را به خود جلب کرده است. از آنجایی که تشخیص جوامع مختلف در داده‌هایی با مقیاس بزرگ یک کار چالش‌برانگیز است، با درک ارتباط رفتار عناصر در جامعه (خوشه)، می‌توان ویژگی کلی خوشه‌ها را پیش‌بینی کرد. روش‌های خوشه‌بندی مبتنی بر گراف به دلیل توانایی آن‌ها برای نشان دادن ارتباط بین داده‌ها، نقش مهمی را در خوشه‌بندی داده‌های بیان ژن ایفا کرده‌اند. برای این که بتوان ژن‌های مؤثر در بروز بیماری‌ها را تشخیص داد، باید ارتباط بین سلول‌ها و یا بافت‌ها را به دست آورد. تعامل بین سلول‌ها و یا بافت‌های مختلف را می‌تواند با بیان ژن‌های مختلف بین آن‌ها نشان داد. در این پژوهش مسئله ارتباطات سلول به سلول و بافت به بافت به صورت یک گراف بیان شده و با تشخیص اجتماعات روابط استخراج می‌شوند. برای شبیه‌سازی و محاسبه میزان شباهت بین سلول‌ها و بافت‌ها از پایگاه داده فانتوم ۵ استفاده می‌شود. پس از پیش‌پردازش و نرمال‌سازی داده‌ها، برای تبدیل این داده‌ها به گراف، میزان بیان ژن در سلول‌ها و بافت‌های مختلف بررسی شده و با در نظر گرفتن یک حد آستانه و آزمون ویلکاکسون، با استفاده از خوشه‌بندی ارتباطات بین آن‌ها شناسایی شدند.

واژه‌های کلیدی: خوشه‌بندی مبتنی بر گراف، بیان ژن، نرمال‌سازی، ویلکاکسون، ارتباطات سلول - سلول، ارتباطات بافت - بافت.

Graph-based Clustering using the Wilcoxon Test to Extract the Biological Communication of Cells and Tissues

Musa Mojarad¹, MSc.; Hamid Parvin², Assistant professor; Samad Nejatian³, Assistant professor; Vahideh Rezaie⁴, Assistant professor; karamollah bagheifard⁵, Assistant professor

1- Department of Computer Engineering, Firoozabad Branch, Islamic Azad University, Firoozabad, Iran, m.mojarad@iauf.ac.ir

2- Department of Computer Engineering, Nourabad Mamasani Branch, Islamic Azad University, Nourabad Mamasani, Iran, parvinhamid@gmail.com

3- Department of Electrical Engineering, Yasooj Branch, Islamic Azad University, Yasooj, Iran, nejatian@iauyasooj.ac.ir

4- Department of Mathematics, Yasooj Branch, Islamic Azad University, Yasooj, Iran

5- Department of Computer Engineering, Yasooj Branch, Islamic Azad University, Yasooj, Iran, k.bagheri@iauyasooj.ac.ir

Abstract: Finding a graph-based clustering is an applied method for detecting the relationship between nodes in complex networks, which has attracted considerable attention. Since recognizing different communities in large-scale data is a challenging task, by understanding the relationship between the behavior of elements in a society (cluster), we can predict the general characteristics of the clusters. Graph-based clustering techniques have played an important role in the clustering of gene expression data due to their ability to show the relationship between data. In order to detect effective genes in the development of diseases, it is necessary to achieve the relationship between cells or tissues. The interaction between cells or different tissues can be demonstrated by expressing different genes between them. In this research, the problem of cell-to-cell and tissue-to-cell communication is expressed as a graph and is extracted by the recognition of relationships. The Phantom Δ database is used to simulate and calculate the similarity between cells and tissues. After preprocessing and normalizing the data, for the conversion of these data to the graph, the expression of the gene in different cells and tissues has been examined and considering the threshold and the Wilcoxon test, using clustering of communications They were identified.

Keywords: Graph-based Clustering, Gene Expression, Normalization, Wilcoxon, Cell-Cell Communication, Tissue-Tissue Communication.

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۷/۰۵/۰۲

تاریخ اصلاح مقاله: ۱۳۹۷/۰۹/۱۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۲۰

نام نویسنده مسئول: حمید پروین

نشانی نویسنده مسئول: دانشکده مهندسی برق و کامپیوتر - واحد نورآباد ممسنی - دانشگاه آزاد اسلامی - نورآباد - ایران.

۱- مقدمه

در سال‌های اخیر برای تشخیص اجتماعات روش‌های متعددی پیشنهاد شده است. یکی از الگوریتم‌های اولیه برای این منظور، الگوریتم برش کمینه می‌باشد [۱۷]. در الگوریتم برش کمینه، گراف به تعداد بخش‌های از قبل تعیین شده تقسیم شده به طوری که تعداد یال‌هایی که بین اجتماعات قرار دارند مینیمم می‌باشد. الگوریتم‌های افزاز گراف نظیر الگوریتم‌های خوشه‌بندی طیفی [۱۸] دسته دیگری از الگوریتم‌های شناسایی اجتماعات می‌باشند. همچنین الگوریتم‌های مبتنی بر بهینه‌سازی، شامل بهینه‌سازی ماژولاریتی، بهینه‌سازی خارجی، بهینه‌سازی طیفی برای حل مسئله کشف اجتماعات پیشنهاد شده است [۱۹، ۱۶].

از دیگر الگوریتم‌ها که به صورت گسترده برای شناسایی اجتماعات استفاده می‌شوند، الگوریتم‌های خوشه‌بندی سلسله‌مراتبی [۲۰] هستند که از معیار شباهت بین جفت گره‌ها برای خوشه‌بندی استفاده می‌کنند. در این الگوریتم‌ها گره‌های با بیشترین معیار تشابه در یک اجتماع قرار می‌گیرند. نیومن، الگوریتمی تقسیمی مبتنی بر گراف دوبخشی سلسله‌مراتبی را برای شناسایی اجتماعات پیشنهاد داده است [۲۱]. در این الگوریتم یالی که دارای مقدار دوبخشی بالایی می‌باشد حذف می‌گردد. نیومن مسئله کشف اجتماعات را به‌عنوان یک مسئله بهینه‌سازی با در نظر گرفتن معیاری بنام ماژولاریتی Q بیان نموده است.

در این تحقیق از یک روش خوشه‌بندی مبتنی بر گراف براساس پیمانگی برای خوشه‌بندی داده‌های بیان ژن استفاده می‌کنیم. به منظور کاهش پراکندگی داده‌های بیان ژن و سازگاری آنها با الگوریتم‌های خوشه‌بندی پایه نیاز به نرمال‌سازی و محاسبه ارتباطات معنایی بین نمونه‌ها می‌باشد. هدف از خوشه‌بندی داده‌های بیان ژن، استخراج ارتباطات بین سلول‌ها و بین بافت‌های مختلف در این داده‌ها می‌باشد. با توجه به خصوصیات منحصر به فرد داده‌های بیان ژن و تفاوت آن با مجموعه داده‌های عمومی، روش پیشنهادی با نگاهی این داده‌ها به گراف علاوه بر کاهش حجم محاسباتی، امکان اعمال الگوریتم‌های خوشه‌بندی پایه مبتنی بر گراف را بر روی این داده‌ها فراهم می‌کند. بنابراین این مورد را می‌توان به‌عنوان یکی از موارد اصلی تفاوت روش پیشنهادی با سایر روش‌های مشابه بیان نمود.

۳- اصطلاحات فنی تحقیق

در این بخش اصطلاحات فنی تحقیق شامل گراف کاوی، نرمال‌سازی و آزمون ویلکاکسون بررسی می‌شوند. گراف کاوی یکی از روش‌های جدید برای استخراج داده‌هایی است که توسط گراف نشان داده می‌شوند. نرمال‌سازی یکی از گام‌های ضروری برای تحلیل داده‌های بیان ژن است و آزمون ویلکاکسون از دسته آزمون‌های آماری جهت ارزیابی ارتباطات معنایی دو نمونه وابسته با مقیاس رتبه‌ای می‌باشد.

در دنیای واقعی، شبکه‌ها برای نشان دادن ارتباط بین انواع مختلفی از سیستم‌های پیچیده همانند شبکه‌های اجتماعی، شبکه‌های بیولوژیکی، شبکه‌های اینترنتی و غیره کاربرد دارند [۱]. یکی از ویژگی‌های برجسته شبکه‌ها که تبدیل به یک موضوع داغ تحقیقاتی شده، ساختار جامعه است [۲]. یک جامعه زیرمجموعه‌ای از گره‌ها است که وجه تشابه زیادی با یکدیگر دارند. ساختار جامعه نظیر ارتباطات بیان ژن‌ها، پروتئین‌ها و پروموتورها، برای تشخیص انواع بیماری، تحلیل شبکه‌های اجتماعی و غیره کاربرد دارد. الگوریتم‌های مختلفی برای تشخیص جوامع طراحی شده‌اند [۳-۴]. این الگوریتم‌ها را می‌توان به‌طور کلی به‌صورت روش‌های راه رفتن تصادفی [۵]، خوشه‌بندی طیفی و پارتیشن‌بندی [۶]، مدولاسیون [۷]، ماتریس طیفی و فاکتورسازی ماتریس [۸]، تقسیم‌بندی دسته‌بندی کرد.

از جمله مواردی که می‌توان از شناسایی جامعه در علم پزشکی و بیوانفورماتیک استفاده کرد، تجزیه و تحلیل داده‌های بیان ژن می‌باشد [۹]. داده‌های بیان ژن بر اساس شرایط مختلف، برای تشخیص بیماری‌ها استفاده می‌شوند. با گسترش روزافزون فناوری، داده‌های زیادی از بیان ژن به‌دست آمده است، اما اطلاعات مفیدی از آن‌ها استخراج نشده است. به منظور استخراج اطلاعات از داده‌های بیان ژن می‌توان از شناسایی خوشه‌ها و اجتماعات بر اساس خوشه‌بندی مبتنی بر گراف استفاده کرد، به‌طوری‌که هر اجتماع (خوشه) دارای بیشترین شباهت درونی است و با سایر اجتماعات بیشترین تفاوت را دارد [۱۰].

ادامه این تحقیق به شرح زیر است. مفهوم خوشه‌بندی بیان ژن و تحقیقات پیشین در بخش ۲ ارائه شده است. بخش ۳ در ارتباط با اصطلاحات فنی تحقیق (گراف کاوی، نرمال‌سازی، آزمون ویلکاکسون و شاخص سیلوئت) است. استخراج ارتباطات سلول به سلول و بافت به بافت مبتنی بر خوشه‌بندی بیان ژن در بخش ۴ مطرح می‌شود. بخش ۵ نتایج و آزمایش‌های مرتبط با الگوریتم خوشه‌بندی پیشنهادی گزارش شده است. در این بخش همچنین نتایج خوشه‌بندی و ارتباطات بین سلولی و بین بافتی روی مجموعه داده فانتوم ۵ ارائه شده است. در نهایت نتیجه‌گیری و بررسی‌های بیشتر در بخش ۵ بحث می‌شود.

۲- پیشینه تحقیق

تحقیقات محاسباتی زیادی در زمینه ریاضی و گراف برای تحلیل رفتار سلول و بافت صورت گرفته که سهم گسترده‌ای به دانش بیولوژیکی [۱۱]، شناسایی اجتماعی [۱۲] و همچنین خوشه‌بندی [۱۳] [۱۴] ارائه شده‌اند. از شناسایی اجتماعی بیشتر به منظور بررسی ویژگی ساختاری گراف‌های پیچیده استفاده می‌شود [۱۵]. برای مثال در تحقیقات مختلف نشان داده شده است که کشف اجتماعات می‌تواند به شناسایی نویسندگان مقالات با موضوعات مشابه در گراف‌های اجتماعی کمک کند [۱۶].

۳-۱- گراف کاوی

$Q2_g^{UQ}$ ، میانه ژن g در طول نمونه‌ها بعد از UQ نرمال‌سازی شده است. بنابراین، شمارش نرمال شده جدید $Y_{gj}^{UQ-pgQ2}$ برای هر ژن و هر ۱۰۰ خواندن به صورت رابطه (۳) تعریف می‌شود.

$$Y_{gj}^{UQ-pgQ2} = \frac{Y_{gj}^{UQ}}{Q2_g^{UQ}} \times 100 \quad (3)$$

روش‌های نرمال‌سازی مقیاس‌پذیر: این روش‌ها برای محاسبه مقیاس‌های پوششی و همچنین جهت نرمال‌سازی مقادیر بیان ژن سلول‌ها/بافت‌ها با ابعاد بسیار بالا بکار برده می‌شوند. از رایج‌ترین روش‌ها در این زمینه RLE و TMM می‌باشند [۲۷]. در RLE، ابتدا برای هر ژن j ، میانگین برای هر نمونه محاسبه می‌شود، یعنی $med(y_{*j})$ به‌طوریکه y_{*j} مقدار j -مین ستون از ماتریس $[y_{ij}]$ است. سپس مقدار انحراف از میانگین $(y_{ij} - med(y_{*j}))$ محاسبه می‌شود، به‌طوریکه y_{ij} لگاریتم بیان شده هر ژن i از نمونه i می‌باشد.

به منظور ارزیابی عملکرد روش‌های نرمال‌سازی RNA-seq معرفی شده، در ادامه تحلیل و ارزیابی تفاوت ژن‌های بیان شده با استفاده از مقادیر AUC بررسی می‌شوند. جدول ۱ مقدار AUC را برای روش‌های مختلف با توجه به آزمون z-test دو نمونه‌ای یک‌طرفه نشان می‌دهد.

جدول ۱: مقایسه روش‌های نرمال‌سازی مختلف

Methods	z-statistics	p-value
RLE	۰/۷۲۱۵	۰/۲۳۲۵
UQ-pgQ2	۰/۷۵۵۴	۰/۲۲۵۰
FPKM	۲/۰۰۸۲	۰/۰۲۲۳
TMM	۲/۰۰۹۶	۰/۰۲۲۴
DESeq	۲/۵۸۲۶	۰/۰۰۴۹
FQ	۲/۶۸۶۱	۰/۰۰۳۶
TC	۲/۷۵۱۷	۰/۰۰۳۰

در این جدول، به ازای هر روش، فهرستی از نتایج مقادیر p بر روی مجموعه داده فانتوم ۵ ارائه شده است [۲۸]. نتایج به دست آمده نشان‌دهنده برتری مقدار AUC در روش RLE نسبت به سایر روش‌ها می‌باشد.

۳-۳- آزمون ویلکاکسون

آزمون ویلکاکسون [۲۹] از آزمون‌های آماری نا پارامتری است که برای ارزیابی همانندی دو نمونه وابسته با مقیاس رتبه‌ای به کار می‌رود. آزمون‌های نا پارامتری علامت، مک‌نمار و ویلکاکسون، برای مقایسه و کشف ارتباطات معنایی زوجی بین نمونه‌ها استفاده می‌شوند. آزمون علامت و ویلکاکسون، نیاز به متغیر با سطوح زیاد دارند. آزمون ویلکاکسون یک مزیت نسبت به آزمون علامت دارد و آن نمایش شدت تفاوت بین دو نمونه است. آزمون مک‌نمار برای متغیرهایی که دو سطحی کاربرد دارد و برای متغیرهای بیش از دو سطح، قابل انجام نمی‌باشد. بنابراین، از آنجایی که هدف این تحقیق بررسی تفاوت معنایی چند متغیر

گراف G یک مجموعه دو تایی به صورت $G = (V, E)$ است که V مجموعه‌ای از گره‌ها و E شامل یال‌های گراف می‌باشد. $n = |V|$ تعداد گره‌ها (مرتبه گراف) و $m = |E|$ تعداد یال‌ها (اندازه گراف) را نشان می‌دهد. در یک گراف وزن‌دار، تابع وزن W به صورت $W \rightarrow R$ تعریف شده که وزنی را به هر یال از گراف اختصاص می‌دهد. به‌طور کلی چگالی یک گراف نسبت تعداد یال‌های موجود در گراف به حداکثر یال‌های ممکن می‌باشد. رابطه (۱) چگالی یک گراف را تعریف می‌کند [۲۲].

$$\partial(G) = \frac{m}{n} \text{ for } n \in \{0, 1\}, \text{ we set } \partial(G) = 0 \quad (1)$$

معیارهای مختلفی برای تحلیل گراف باتوجه به اندازه آن وجود دارد که می‌توان به مرکزیت نزدیکی، شاخص پیوستگی، قدرت، مرکزیت بردار مشخص، دسترسی، پیوستگی و درجه گره اشاره کرد [۲۳].

۳-۲- نرمال‌سازی داده‌های بیان ژن

نرمال‌سازی یک گام ضروری با تأثیر قابل توجه در تحلیل داده‌های بیان ژن می‌باشد. در زمینه بیان ژن، RNA-seq یک نوع فناوری بوده که با بهره‌گیری از تکنیک «توالی‌یابی نسل بعدی» برای به دست آوردن تصویری کلی از مقدار ژنوم RNA در یک بازه زمانی خاص استفاده می‌شود [۲۴]. روش‌های نرمال‌سازی RNA-seq مقایسه تفاوت بیان ژن بین نمونه‌ها را فراهم می‌کنند. بنابراین برای تعیین مناسب‌ترین روش‌های نرمال‌سازی داده‌های بیان ژن، در ادامه مقایسه‌ای بین برخی از روش‌های معمول در این زمینه انجام می‌شود.

روش‌های نرمال‌سازی درون نمونه و بین نمونه: این نوع روش‌ها اصلاح سطح بیان در هر ژن مرتبط با ژن‌های دیگر در همان نمونه را نشان می‌دهد. از رایج‌ترین روش‌ها در این زمینه RPKM [۲۵] و FPKM [۲۶] می‌باشند.

روش‌های نرمال‌سازی درون نمونه: تغییرات موجود در شمارش خواندن یک ژن بین نمونه‌ها به دلیل تفاوت در عمق توالی است، به همین دلیل نرمال‌سازی درون نمونه از خواندن‌های خام استفاده می‌کند. ساده‌ترین روش نرمال‌سازی در این زمینه، TC می‌باشد.

روش‌های نرمال‌سازی سراسری: از آنجاکه تنوع در میان ژن‌های یک نمونه و تغییرات هر ژن در سراسر نمونه‌ها باید اصلاح شود، دو روش Med-pgQ2 و UQ-pgQ2 معرفی شدند [۲۴]. در Med-pgQ2 شمارش نرمال شده جدید $Y_{gj}^{Med-pgQ2}$ برای هر ژن و هر ۱۰۰ خواندن به صورت رابطه (۲) تعریف می‌شود.

$$Y_{gj}^{Med-pgQ2} = \frac{Y_{gj}^{Med}}{Q2_g^{Med}} \times 100 \quad (2)$$

در این رابطه مقادیر عبارت برای ژن g در نمونه j و همچنین $Q2_g^{Med}$ ، میانه ژن g پس از نرمال‌سازی هر نمونه می‌باشد. در UQ-pgQ2 فرض می‌شود Y_{gj}^{UQ} مقادیر عبارت برای ژن g در نمونه j و نرمال شده توسط UQ (۷۵ درصد) است؛ همچنین فرض می‌شود

مشاهدات در خوشه‌های دیگر می‌باشد. به منظور بررسی مناسب بودن یک روش خوشه‌بندی، متوسط k_i برای تمام داده‌ها محاسبه می‌شود.

۴- استخراج ارتباطات بین سلولی و بین بافتی

روش‌های خوشه‌بندی بیان ژن اجازه می‌دهد تا هزاران ژن و یا حتی بیشتر در دسته‌های کوچک‌تر قرار گیرند. یکی از ویژگی خوشه‌بندی بیان ژن، تعریف اندازه‌گیری شباهت (برای مثال فاصله) بین مشخصات بیان ژن است [۳۱]. در این پژوهش برای به دست آوردن ارتباط بین سلولی/بافتی از روش ویلکاکسون استفاده می‌شود که اینکار براساس داده‌های بیان ژن انجام می‌شود.

یک روش خوشه‌بندی مناسب نقش کلیدی در یافتن ارتباطات بین سلول‌ها/بافت‌ها به عهده دارد. در کار قبلی تشخیص ارتباطات بین سلول‌ها/بافت‌ها در بیماری‌های مختلف با توجه به مشخصات ساختار توپولوژیکی گراف و یک روش خوشه‌بندی تجمعی بهبود یافته انجام شد. روش پیشین دارای دو مرحله بود؛ در مرحله اول چندین مدل خوشه‌بندی به منظور تشخیص ارتباطات اولیه بین سلول‌ها/بافت‌ها در جهت تولید نتایج بهتر نسبت به الگوریتم‌های انفرادی، ترکیب می‌شدند و در مرحله دوم تشابه بین سلول‌ها/بافت‌ها در هر خوشه با استفاده از یک معیار شباهت مبتنی بر ساختار توپولوژیکی گراف محاسبه می‌شد. در این تحقیق از کارایی یک الگوریتم مبتنی بر گراف برای تشخیص ارتباطات بین سلولی/بافتی استخراج شده توسط آزمون ویلکاکسون استفاده می‌شود.

با توجه به پراکندگی مقادیر پایگاه داده فانتوم ۵ (اطلاعات مربوط به این دیتاست در آدرس <http://fantom.gsc.riken.jp/5> موجود می‌باشد)، ابتدا بایستی داده‌های موردنظر را نرمال‌سازی کنیم. هدف از نرمال‌سازی جلوگیری از پراکندگی داده‌ها با قرار دادن مقادیر داده‌ها در یک بازه مشخص است. روش‌ها و متدهای مختلفی جهت نرمال‌سازی وجود دارد، در [۳۲] از روش RLE جهت نرمال‌سازی داده‌هایی مشابه مجموعه داده فانتوم ۵ استفاده و نتایج خوبی گزارش شده است. در این تحقیق نیز از این روش جهت نرمال‌سازی بهره گرفته می‌شود.

در مجموعه داده فانتوم ۵ سطرها بیانگر شماره بیان ژن‌ها و ستون‌ها معرف نمونه‌های مختلف سلول/بافت می‌باشند که از نمونه‌های انسانی متعددی استخراج شده است، به طوری که از یک سلول/بافت ممکن است چند نمونه وجود داشته باشد. جدول ۲ شمایی از مجموعه داده فانتوم ۵ را با ۱۰۸ نمونه و ۸۶۴۲۸ ژن برای سلول‌ها نشان می‌دهد.

بعد از نرمال‌سازی داده‌ها باید ماتریس همبستگی بین ستون‌ها جهت تشخیص ارتباطات بین سلولی/بافتی محاسبه شود. برای به دست آوردن ماتریس همبستگی از هر سلول/بافت حداقل ۲ نمونه مورد نیاز است، لذا نمونه‌هایی با یک‌بار مشاهده در مجموعه داده، در نظر گرفته نمی‌شوند. برای به دست آوردن ارتباطات بین سلولی/بافتی از روش ویلکاکسون و با مقدار p-value بزرگ‌تر از ۰/۰۵ استفاده شده

است، از آزمون ویلکاکسون استفاده می‌شود. از جمله الزامات اجرای این آزمون، مرتبط بودن داده‌ها و همچنین دارای بودن مقیاس مرتبه‌ای برای مقادیر جفت‌ها است تا بتوان تفاوت درون جفت‌ها را محاسبه کرد.

برای محاسبه آزمون ویلکاکسون فرض می‌کنیم نمونه‌ای با ابعاد n در اختیار است که داده‌های آن به صورت جفتی هستند؛ بنابراین $2n$ داده در دسترس می‌باشد. برای جفت‌های $X_{1,i}$ و $X_{2,i}$ به طوری که $i = 1, 2, \dots, n$ فرض‌های صفر و یک مطرح می‌شود. فرض صفر؛ تفاوت بین جفت‌ها دارای توزیع متقارن حول صفر و فرض یک؛ تفاوت بین جفت‌ها دارای توزیع متقارن حول صفر را بیان می‌کند. در اینجا به ازای همه اندازه‌های جفتی، مقدار $|X_{2,i} - X_{1,i}|$ محاسبه شده و علامت تفاضل نیز ثبت می‌شود. در مرحله بعد تمامی تفاضل‌های صفر را حذف کرده و ابعاد نمونه جدید را n_r می‌نامیم. سپس داده‌ها را در نمونه جدید از کوچک‌ترین تا بزرگ‌ترین قدر مطلق تفاضل مرتب کرده و به داده‌ها رتبه داده می‌شود (کوچک‌ترین رتبه یک). این رتبه با متغیر R_i نشان داده می‌شود. در نهایت آزمون ویلکاکسون مطابق رابطه (۴) تعریف می‌شود.

$$W = \sum_{i=1}^{n_r} [\text{sign}(X_{2,i} - X_{1,i}) \times R_i] \quad (4)$$

فرض صفر را در صورتی که $|W| > W_{critical, n_r}$ باشد، رد می‌شود.

۳- شاخص سیلوئت

با توجه به نبود کلاس هدف در داده‌های بیان ژن، نیاز به شاخص‌های اعتبارسنجی درونی برای سنجش میزان صحت نتایج خوشه‌بندی می‌باشد. در این تحقیق از شاخص درونی سیلوئت [۳۰] برای این منظور استفاده شده است. این معیار عمل ارزیابی خوشه‌ها را با استفاده از مقادیر درونی هر خوشه و نمای آن‌ها محاسبه می‌کند.

شاخص سیلوئت بر مبنای محاسبه اعتبار خوشه بر اساس تفاوت دویه‌دوی فاصله‌ی بین و درون خوشه‌ای می‌باشد و ترکیبی از شباهت درون خوشه‌ای و بین خوشه‌ای ارائه می‌دهد. میانگین این شاخص می‌تواند مقداری در بازه $[-1, +1]$ اختیار کند. اگر میانگین شاخص نزدیک به عدد ۱ باشد آنگاه مدل خوشه‌بندی رضایت‌بخش تلقی می‌شود. مقادیر منفی و نزدیک به صفر این شاخص حاکی از نامناسب بودن مدل و عملکرد ضعیف الگوریتم خوشه‌بندی در ایجاد خوشه‌ها است. محاسبه این شاخص برای یک نمونه داده مانند x_i در سه گام انجام می‌شود.

گام ۱: محاسبه متوسط فاصله داده x_i از تمام داده‌های دیگر در خوشه خودش (a_i).

گام ۲: محاسبه متوسط فاصله داده x_i از تمام داده‌های دیگر در خوشه دیگر. کمترین مقدار به دست آمده از بین $K-1$ خوشه، متوسط فاصله محاسبه شده را برای انتخاب مشخص می‌کند (b_i).

گام ۳: ضریب سیلوئت با رابطه (۵) محاسبه شود.

$$S_i = \frac{b_i - a_i}{\max(b_i, a_i)} \quad (5)$$

در این رابطه a_i و b_i به ترتیب بیانگر میانگین فاصله بین مشاهده i با سایر مشاهدات در یک خوشه مشابه و میانگین فاصله مشاهده i به تمام

جدول ۵: خروجی ماتریس همبستگی برای بافت‌ها.

بافت ۴۰	...	بافت ۲	بافت ۱
تعداد ژن بیان شده مربوطه		تعداد ژن بیان شده مربوطه	.
...		.	...
...		.	...
.	...	تعداد ژن بیان شده مربوطه	تعداد ژن بیان شده مربوطه

با توجه به اینکه گراف ایجاد شده در بخش بازنمایی کامل است، اما واضح است که وزن همه یال‌ها تأثیر در خوشه‌بندی سلول‌ها/بافت‌ها ندارند و وجود آن‌ها ممکن است باعث افت کارایی روش پیشنهادی شود. به این منظور، قبل از اجرای الگوریتم تشخیص جوامع، با اعمال یک آستانه بر روی یال‌های گراف، آن دسته از یال‌ها را که وزنشان از آستانه θ کمتر باشد حذف می‌کنیم.

در مرحله بعد به منظور تشخیص ارتباطات بین سلولی و بین بافتی از یک روش خوشه‌بندی مبتنی بر گراف استفاده می‌کنیم. با اینکار سلول‌ها/بافت‌ها را در یک اجتماع (یا خوشه) قرار می‌دهیم و ارتباطات را استخراج می‌کنیم. به طوری که با استفاده از این ارتباطات می‌توان بررسی کرد که؛ اولاً در کدام ارتباط‌ها ژن‌ها به صورت یکسان بیان شده‌اند، ثانیاً چه بیان ژن‌هایی در چندین سلول/بافت به صورت یکسان می‌باشند و ثالثاً در یک سلول/بافت خاص چه بیان ژن‌هایی وجود دارد.

هدف خوشه‌بندی در اینجا قرار گرفتن سلول‌ها/بافت‌های مشابه در دسته‌های یکسانی است. اکثر روش‌های خوشه‌بندی گراف دارای مشکلات و معایبی هستند [۳۳] در اغلب روش‌ها پارامتر k (تعداد خوشه‌ها)، باید توسط کاربر و قبل از اجرای الگوریتم مشخص شود. از طرفی توزیع داده‌ها در هر خوشه، از معیارهای مهم در خوشه‌بندی است که در اکثر روش‌های گذشته در نظر گرفته نشده است. در نظر گرفتن میزان پراکندگی ویژگی‌های موجود در هر خوشه، عملکرد الگوریتم خوشه‌بندی را بالا می‌برد. در این تحقیق، برای حل این مسئله و برطرف کردن مشکل فوق، از الگوریتم خوشه‌بندی مبتنی بر گراف Louvain [۴] استفاده می‌شود. Louvain یک الگوریتم خوشه‌بندی است که سعی در بیشینه‌سازی معیار پیمانی در گراف دارد. برخلاف تمامی روش‌های خوشه‌بندی دیگر، در این روش محدودیت اندازه گراف ورودی به محدودیت حافظه و همچنین زمان پردازش بستگی ندارد. به همین دلیل، این الگوریتم به راحتی بر گراف‌هایی با صدها میلیون گره و به صورت توزیع شده قابل اعمال است.

بهینه‌سازی تابع پیمانی یک روش برای تشخیص جوامع است که به صورت گسترده استفاده می‌شود. پیمانی در الگوریتم فوق ارزش بهینه سازی شده‌ای بین -1 و 1 تعریف می‌شود که چگالی لینک‌ها درون جوامع را نسبت به ارتباط بین جوامع اندازه‌گیری می‌کند. رابطه (۶) تابع پیمانی را نشان می‌دهد.

$$Q = \frac{1}{2m} \sum_{ij} \left[A_{ij} - \frac{k_i k_j}{2m} \right] \delta(c_i, c_j) \quad (6)$$

است. خروجی ماتریس همبستگی تعداد بیان ژن‌های مشترک بین هر دو نمونه سلول/بافت را نشان می‌دهد. به طور مشابه جدول ۳ شنایی از مجموعه داده فانتوم ۵ را با ۴۰ نمونه و ۸۶۴۲۸ ژن برای بافت‌ها نشان می‌دهد.

جدول ۲: شنایی از مجموعه داده فانتوم ۵ برای سلول‌ها.

سلول ۱۰۸	...	سلول ۱
نمونه شماره ۱	...	نمونه شماره ۱
نمونه شماره ۲	...	نمونه شماره ۲
...	...	...
نمونه شماره N	...	نمونه شماره N
مقدار بیان ژن	...	مقدار بیان ژن شماره ۱
...	...	...
مقدار بیان ژن	...	مقدار بیان ژن شماره ۸۶۴۲۸

جدول ۳: شنایی از مجموعه داده فانتوم ۵ برای بافت‌ها.

بافت ۴۰	...	بافت ۱
نمونه شماره ۱	...	نمونه شماره ۱
نمونه شماره ۲	...	نمونه شماره ۲
...	...	...
نمونه شماره N	...	نمونه شماره N
مقدار بیان ژن	...	مقدار بیان ژن شماره ۱
...	...	...
مقدار بیان ژن	...	مقدار بیان ژن شماره ۸۶۴۲۸

درواقع با روش ویلکاکسون و مقدار p-value ارتباط معنایی هر جفت سلول/بافت برای تمام ژن‌ها محاسبه می‌شود. جدول ۴ شنایی از خروجی ماتریس همبستگی را برای سلول‌ها و جدول ۵ این اطلاعات را برای بافت‌ها نشان می‌دهد.

برای مثال اگر سلول/بافت شماره ۱ با سلول/بافت شماره ۲ در ۵۰ بیان ژن، مشترک باشد، مقدار درایه ماتریس برای این دو سلول/بافت (تعداد ژن‌های بیان شده مربوطه) برابر ۵۰ می‌باشد. به طور کلی جداول ۴ و ۵ به ترتیب گراف‌های ارتباطات سلول به سلول و بافت به بافت را تشکیل می‌دهند به طوری که گره‌ها بیانگر سلول‌ها/بافت‌ها و یال‌ها بیانگر وزن‌های بین آنها می‌باشند.

جدول ۴: خروجی ماتریس همبستگی برای سلول‌ها.

سلول ۱۰۸	...	سلول ۲	سلول ۱
تعداد ژن بیان شده مربوطه		تعداد ژن بیان شده مربوطه	.
...		.	...
...		.	...
.	...	تعداد ژن بیان شده مربوطه	تعداد ژن بیان شده مربوطه

GeneID حذف می‌گردند. در خط ۲، مجموعه داده فانتوم ۵ با استفاده از روش RLE نرمال می‌شود. در خط ۳، متغیر i به تعداد سلول‌ها یا بافت‌ها تکرار می‌شود. خط ۴، متغیر j نیز به صورت مشابه به تعداد سلول‌ها یا بافت‌ها تکرار می‌شود. این کار بدین منظور است که ارتباط هر جفت سلول را شناسایی کنیم. خط ۵، نشان می‌دهد که آیا دو سلول i و j شبیه هم هستند یا خیر. اگر یکسان نباشند در خط ۶، ارتباط معنایی بین آنها با استفاده از تکنیک آماری ویلکاکسون محاسبه می‌شود. در اینجا ارتباطاتی با مقدار $p\text{-value} > 0.05$ در نظر گرفته می‌شوند. خط ۷ و ۸ نشان می‌دهد که دو سلول/بافت شبیه هم دارای ارتباط 0 می‌باشد. خطوط ۹، ۱۰ و ۱۱ پایان حلقه‌های تکرار می‌باشد. در خط ۱۲ الگوریتم خوشه‌بندی Louvain بر مبنای $p\text{-value} > 0.05$ اعمال شده و سلول‌ها/بافت‌ها را خوشه‌بندی می‌کند.

۵- نتایج و آزمایش‌ها

در این بخش عملکرد الگوریتم پیشنهادی به‌منظور کشف ارتباطات بین سلول‌ها/بافت‌ها روی مجموعه داده واقعی فانتوم ۵ مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. در داده‌های فانتوم ۱۸۲۹ نمونه با ۲۰۱۸۰۲ پروموتور (بیان ژن) وجود دارد. ویژگی‌ها در مجموعه داده فانتوم پروموتورها هستند که در واقع حاوی اطلاعاتی در مورد ژن‌ها می‌باشد که منجر به تولید آن شده است. هدف از استخراج این ارتباطات در واقع شناسایی سلول‌ها یا بافت‌هایی است که در یک یا چند بیماری بیان ژن مشابهی دارند.

در این مجموعه داده نمونه‌ها (ستون‌ها) شامل نام سلول‌ها و بافت‌هایی از بیماران مختلف می‌باشند. پروموتور‌ها (سطرها) بیانگر شماره بیان ژن‌ها است که با استفاده از Entregene_ID مشخص می‌شود. بعضی از مقادیر Entregene_ID در پایگاه داده اصلی بدون مقدار هستند و با NA مشخص شده‌اند، لذا این سطرها حذف می‌گردند. از آنجایی که هدف ما به دست آوردن ارتباطات بین سلولی/بافتی است، لذا فقط ستون‌های که مربوط به سلول یا بافت هستند، در نظر گرفته می‌شوند. در اینجا ۷۰۲ ستون مربوط به سلول‌ها و ۱۲۵ ستون مربوط به بافت‌ها مشخص شدند. به‌طور خاص از یک سلول/بافت ممکن است چند نمونه گرفته شده باشد. جدول ۶ خلاصه‌ای از اطلاعات مجموعه داده فانتوم ۵ را نشان می‌دهد.

جدول ۶: خلاصه‌ای از اطلاعات مجموعه داده فانتوم ۵.

تعداد بافت‌ها	تعداد سلول‌ها	تعداد پروموتورها	تعداد نمونه‌ها
۱۹۴	۴۹۸	۲۰۱۸۰۲	۱۸۲۹
۴۰	۱۰۸	۸۶۴۲۷	سلول: ۱۲۵ بافت: ۷۰۲

با توجه به نبود کلاس هدف، نیاز به روش‌های اعتبارسنجی درونی برای سنجش میزان صحت نتایج خوشه‌بندی داریم. هدف از اعتبارسنجی خوشه‌ها یافتن خوشه‌هایی است که بهترین تناسب را با داده‌های موردنظر داشته باشند. داده‌های متعلق به یک خوشه بایستی تا

در این رابطه A_{ij} وزن بین دو گره i و j ، k_i و k_j مجموع وزن‌های یال‌های متصل به گره‌های i و j است. m مجموع تمام وزن یال‌ها در گراف است؛ C_j و C_i ارتباطات گره‌های i و j است. δ نیز یک تابع دلتا ساده مطابق رابطه (۷) است.

$$\delta_{ij} = \begin{cases} 0 & \text{if } i \neq j \\ 1 & \text{if } i = j \end{cases} \quad (7)$$

بهینه‌سازی کامل تابع پیمانگی با الگوریتم خوشه‌بندی Louvain در دو مرحله انجام می‌شود:

۱- با بهینه‌سازی محلی، این الگوریتم به دنبال گروه‌های کوچک می‌گردد. برای گره i منفعت تخصیص به خوشه C با استفاده از رابطه (۸) محاسبه می‌شود.

$$AQ = \left[\frac{\sum_{in} + k_{i,in}}{2m} - \left(\frac{\sum_{tot} + k_i}{2m} \right)^2 \right] - \left[\frac{\sum_{in}}{2m} - \left(\frac{\sum_{tot} + k_i}{2m} \right)^2 - \left(\frac{k_i}{2m} \right)^2 \right] \quad (8)$$

که در آن $\sum_{in}$ مجموع وزن‌ها در خوشه C است، $\sum_{tot}$ مجموع وزن یال‌هایی است که به گره‌های خوشه C وصل می‌شود، k_i مجموع یال‌های گره i و $k_{i,in}$ نشان‌دهنده مجموع وزن یال‌هایی است که یک سر آن گره i است و یکسر دیگر آن نیز خوشه C است. همچنین m برابر مجموع وزن تمام یال‌های گراف است.

۲- سپس با ادغام گروه‌های کوچک که توانایی ایجاد گروه‌های بزرگ‌تر را دارند خوشه‌بندی را ادامه می‌دهد. مراحل تا جایی تکرار می‌شوند تا تغییری در خوشه‌ها به دست نیاید و پیمانگی به حالت بیشینه برسد.

با توجه به ادغام خوشه‌های کوچک به شرط افزایش مقدار پیمانگی الگوریتم Louvain به صورت خودکار تعداد خوشه‌های نهایی را تشخیص می‌دهد. بنابراین تعداد خوشه‌های نهایی برابر تعداد خوشه‌ها با مقدار پیمانگی بیشینه می‌باشد. شکل ۱، شبه‌کد روش پیشنهادی برای استخراج ارتباطات بین سلولی/بافتی را نشان می‌دهد.

Cell-to-Cell Communication Extraction Algorithm

Input: FANTOM5 dataset

Output: Cells/Tissues clustering

```

1: Apply filters to dataset (Remove cells with only one sample and Lines without GeneID)
2: Use Relative Log Expression (RLE) to normalize FANTOM5 dataset.
3: for i = 1 to nCells/nTissues do
4:   for j = 1 to nCells/nTissues do
5:     if i ≠ j then
6:       GraphCommunication(i,j) = Use the Wilcoxon test to calculate Communication between i and j cells/ Tissues, with p-value > 0.05
7:     else
8:       GraphCommunication(i,j) = 0
9:     end if
10:   end for
11: end for
12: Apply LouvainAlgorithm(GraphCommunication) clustering method to detect Communication with the highest Gene Expression.

```

شکل ۱: شبه‌کد الگوریتم پیشنهادی

در خط ۱، فرایند فیلترینگ مجموعه داده فانتوم ۵ انجام می‌شود و سلول/بافت‌هایی با تنها یک نمونه و همچنین بیان ژن‌هایی بدون

تجزیه و تحلیل بهتر، نتایج حاصل شده با تحقیقات قبلی (خوشه‌بندی باینری و تجمعی) در معیارهای تعداد خوشه‌ها، سیلوئت و زمان اجرا نیز مقایسه شده است.

نتایج حاصل از اعمال روش پیشنهادی برای استخراج ارتباطات بین سلولی با مقدار حد آستانه بهینه $\theta = 0.2$ در جدول ۷ برای ۱۰۸ سلول در ۹ خوشه نشان داده شده است. این اطلاعات برای ارتباطات بین بافتی با مقدار حد آستانه بهینه $\theta = 0.1$ در جدول ۸ برای ۴۰ بافت در ۱۳ خوشه نشان داده شده است.

حد ممکن به یکدیگر نزدیک باشند (معیار تراکم). معیار رایج برای تعیین میزان تراکم داده‌ها، واریانس داده‌ها است. همچنین خوشه‌ها خود بایستی به اندازه کافی از یکدیگر جدا باشند (معیار جدایی). در این تحقیق از شاخص سیلوئت برای این منظور استفاده شده است. ارتباط دو سلول/بافت زمانی به وجود می‌آید که در تعدادی از سلول‌ها/بافت‌ها مقدار پروموتورها به میزان قابل توجهی بیان شده باشند. تجزیه و تحلیل نتایج نشان می‌دهد که مقادیر بیان ژن با حد آستانه‌های مختلف مقادیر متفاوتی در ضریب سیلوئت ایجاد می‌کنند. برای این منظور نتایج با حد آستانه‌های متفاوتی بررسی شده است. همچنین برای

جدول ۷: مقایسه نتایج خوشه‌بندی با حد آستانه‌های مختلف برای بافت‌ها

روش‌ها	حد آستانه (θ)	۰/۰۵	۰/۱	۰/۱۵	۰/۲	۰/۲۵	۰/۳	۰/۳۵
تعداد خوشه‌ها	۱۶	۱۹	۱۹	۱۲	۱۰	۱۲	۸	۸
شاخص سیلوئت	۰/۶۴۳	۰/۷۵۸	۰/۶۰۱	۰/۷۵۴	۰/۶۹۹	۰/۴۳۵	۰/۳۸۱	۰/۳۸۱
زمان اجرا (ثانیه)	۶۷۱	۶۲۷	۶۰۱	۵۸۷	۵۷۷	۵۶۰	۵۴۷	۵۴۷
تعداد خوشه‌ها	۸	۸	۱۰	۹	۱۱	۶	۴	۴
شاخص سیلوئت	۰/۵۶۵	۰/۵۶۱	۰/۵۸۹	۰/۶۹۸	۰/۶۷۸	۰/۷۰۱	۰/۷۸۹	۰/۷۸۹
زمان اجرا (ثانیه)	۲۰۶۷	۱۸۹۵	۱۸۰۶	۱۷۷۲	۱۷۱۵	۱۶۸۲	۱۶۷۵	۱۶۷۵
تعداد خوشه‌ها	۸	۸	۸	۹	۹	۵	۲	۲
شاخص سیلوئت	۰/۵۹۲	۰/۵۹۲	۰/۶۱۸	۰/۸۱۴	۰/۷۴۸	۰/۷۰۲	۰/۹۵۶	۰/۹۵۶
زمان اجرا (ثانیه)	۵۱۳	۵۰۶	۴۸۹	۴۶۸	۴۵۰	۴۴۱	۴۳۶	۴۳۶

جدول ۸: مقایسه نتایج خوشه‌بندی با حد آستانه‌های مختلف برای بافت‌ها

روش‌ها	حد آستانه (θ)	۰/۰۵	۰/۱	۰/۱۵	۰/۲	۰/۲۵	۰/۳	۰/۳۵
تعداد خوشه‌ها	۹	۸	۱۱	۱۰	۱۱	۹	۱۳	۱۳
شاخص سیلوئت	۰/۴۹۸	۰/۵۱۶	۰/۴۷۸	۰/۶۰۰	۰/۶۵۴	۰/۶۷۵	۰/۶۶۱	۰/۶۶۱
زمان اجرا (ثانیه)	۴۶۸	۴۵۷	۴۴۱	۴۲۷	۴۲۰	۴۰۹	۳۹۸	۳۹۸
تعداد خوشه‌ها	۱۱	۹	۹	۱۵	۱۳	۱۳	۱۵	۱۵
شاخص سیلوئت	۰/۵۲۰	۰/۶۱۹	۰/۶۰۴	۰/۷۶۲	۰/۷۲۳	۰/۷۰۰	۰/۷۳۷	۰/۷۳۷
زمان اجرا (ثانیه)	۱۶۸۱	۱۶۵۵	۱۶۱۲	۱۵۷۹	۱۵۶۲	۱۵۳۲	۱۵۰۶	۱۵۰۶
تعداد خوشه‌ها	۱۳	۱۳	۱۱	۹	۴	۲	۱	۱
شاخص سیلوئت	۰/۷۰۶	۰/۷۹۸	۰/۷۱۸	۰/۶۴۴	۰/۲۷۸	۰/۵۹۷	۰/۸۲۳	۰/۸۲۳
زمان اجرا (ثانیه)	۴۰۶	۳۸۲	۳۷۰	۳۵۶	۳۴۹	۳۴۰	۳۳۱	۳۳۱

این تعداد بیان ژن رفتار مشابه این دو سلول را در مواجهه با بیماری‌های مختلف نشان می‌دهد. این اطلاعات می‌تواند در استخراج الگوهای رفتاری از یک ویروس خاص کمک کند. به‌طور کلی بیشتر ارتباطات در ژن ABLIM1 بیان شده و در ژن‌های TACC2 و KIAA1217 در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

با توجه به نتایج آزمایش، حد آستانه ۰/۱ دارای مقدار بهینه با ضریب سیلوئت ۰/۷۸۹ برای بافت‌ها می‌باشد. این در حالی است که در روش‌های خوشه‌بندی باینری و تجمعی به ترتیب بهترین ضریب سیلوئت ۰/۶۷۵ و ۰/۷۶۲ است. نتایج خوشه‌بندی مبتنی بر گراف با پارامتر آستانه بهینه در جدول ۱۰ نشان داده شده است. نماد T_i معرف بافت i -ام مطابق پیوست ۲ می‌باشد. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده بالاترین میزان ارتباطات بین بافتی مربوط به بافت‌های medulla.oblongata (T_{18}) و testis (T_{33})

با توجه به نتایج آزمایش، حد آستانه ۰/۲ دارای مقدار بهینه با ضریب سیلوئت ۰/۸۱۴ برای سلول‌ها می‌باشد. این در حالی است که در روش‌های خوشه‌بندی باینری و تجمعی به ترتیب بهترین ضریب سیلوئت ۰/۷۵۸ و ۰/۶۹۸ است. نتایج خوشه‌بندی مبتنی بر گراف (روش پیشنهادی) با پارامتر آستانه بهینه در جدول ۹ نشان داده شده است. نماد G_i معرف سلول i -ام است که اسامی آن‌ها در پیوست ۱ آورده شده است. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده بالاترین میزان ارتباطات بین سلولی مربوط به سلول‌های hes3.gfp.embryonic.stem.cells (C_{82}) و cd14.cd16..monocytes.2 (C_{29}) با ۶۴۵۸۰ بیان ژن می‌باشد. در رتبه دوم و سوم به ترتیب سلول cd14..monocytes (C_{17}) با cd14..monocytes (C_{15}) basophils (C_{49}) و ciliary.epithelial.cells (C_{17}) دارای بالاترین ارتباط بیان ژن می‌باشند.

آن را به اثبات رسانده است. برای به دست آوردن ارتباط بین سلولی/بافتی از روش ویلکاکسون و با pvalue بزرگتر از ۰/۰۵ استفاده می شود. خروجی ماتریس همبستگی تعداد بیان ژن های مشترک بین هر دو نمونه سلول/بافت را نشان می دهد. این ماتریس، یک ماتریس وزن دار است که به صورت یک گراف کامل بیان می شود. الگوریتم Louvain از یک روش حریمانه بر روی پیمانی استفاده می کند و ارتباطات نهایی بین سلولی/بافتی را از طریق خوشه بندی استخراج می کند. روش پیشنهادی روی مجموعه داده فانتوم ۵ آزمایش شده است. نتایج نشان می دهد که به طور میانگین الگوریتم خوشه بندی پیشنهادی بر اساس شاخص سیلوئت به خوبی ارتباطات بین سلول ها/بافت ها را شناسایی می کند. از مزیت های روش پیشنهادی کاهش حجم داده های بیان ژن از طریق نگاشت آنها به صورت گراف است. این رویکرد باعث استفاده از الگوریتم های خوشه بندی پایه مبتنی بر گراف بر روی داده های بیان ژن می شود. به جای محاسبه مشابهت بین اشیاء توسط یک حد آستانه، از چندین آستانه مختلف استفاده شده که در نهایت آستانه ۰/۲ برای سلول ها و آستانه ۰/۱ برای بافت ها بهترین نتایج را با توجه به شاخص سیلوئت حاصل نموده است. ارتباطات سلول به سلول نهایی در ۹ خوشه برای ۱۰۸ سلول و ارتباطات بافت به بافت نهایی در ۱۳ خوشه برای ۴۰ بافت، در بهترین حالت گزارش شده است.

پیوست ۱: اسامی کامل سلول ها (C_i) در جدول ۹.

- C_۱: x293slam.rinderpest.infection,
 C_۲: arpe.19.emt.induced.with.tgf.beta.and.tnf.alpha,
 C_۳: adipocyte...breast,
 C_۴: adipocyte...omental,
 C_۵: adipocyte...subcutaneous,
 C_۶: adipocyte.differentiation,
 C_۷: alveolar.epithelial.cells,
 C_۸: amniotic.epithelial.cells,
 C_۹: anulus.pulposus.cell,
 C_{۱۰}: aortic.smooth.muscle.cell.response.to.fgf2,
 C_{۱۱}: aortic.smooth.muscle.cell.response.to.il1b,
 C_{۱۲}: astrocyte...cerebellum,
 C_{۱۳}: astrocyte...cerebral.cortex,
 C_{۱۴}: b.lymphoblastoid.cell.line..gm12878.encode,
 C_{۱۵}: basophils,
 C_{۱۶}: bronchial.epithelial.cell,
 C_{۱۷}: cd14..monocytes,
 C_{۱۸}: cd14..monocyte.derived.endothelial.progenitor.cells,
 C_{۱۹}: cd14..monocytes...mock.treated,
 C_{۲۰}: cd14..monocytes...treated.with.b.glucan,
 C_{۲۱}: cd14..monocytes...treated.with.bcg,
 C_{۲۲}: cd14..monocytes...treated.with.candida,
 C_{۲۳}: cd14..monocytes...treated.with.cryptococcus,
 C_{۲۴}: cd14..monocytes...treated.with.group.a.streptococci,
 C_{۲۵}: cd14..monocytes...treated.with.ifn...n.hexane,
 C_{۲۶}: cd14..monocytes...treated.with.salmonella,
 C_{۲۷}: cd14..monocytes...treated.with.trehalose.dimycolate..tdm.,
 C_{۲۸}: cd14..monocytes...treated.with.lipopolysaccharide,

با ۷۵۳۵۶ بیان ژن می باشد. در رتبه دوم و سوم به ترتیب بافت locus.coeruleus (T_{۱۴}) با testis (T_{۳۳}) و medulla.oblongata (T_{۱۸}) با trachea (T_{۳۹}) دارای بالاترین ارتباط بیان ژن می باشند. به طور کلی بیشتر ارتباطات در ژن ACSL بیان شده و ژن های CELF و TCF7L در رتبه های بعدی قرار دارند.

جدول ۹: نتایج خوشه بندی با حد آستانه ۰/۲ برای سلول ها.

خوشه ها	نمونه ها (سلول ها)
خوشه ۱	C _{۱۰}
خوشه ۲	C _{۱۱}
خوشه ۳	C _{۲۶}
خوشه ۴	C _{۴۵}
خوشه ۵	C _{۳۰} , C _{۳۱} , C _{۶۲}
خوشه ۶	C _{۳۰} , C _{۹۱} , C _{۳۴} , C _{۳۷} , C _{۴۰} , C _{۴۴} , C _{۸۰} , C _{۸۴} , C _{۸۵} , C _{۹۰} , C _{۹۸}
خوشه ۷	C _۴ , C _{۱۲} , C _{۱۵} , C _{۱۷} , C _{۱۹} , C _{۲۸} , C _{۳۳} , C _{۳۸} , C _{۳۹} , C _{۴۱} , C _{۴۲} , C _{۴۹} , C _{۵۲} , C _{۵۸} , C _{۷۸}
خوشه ۸	C _{۱۰} , C _۶ , C _{۲۷} , C _{۳۳} , C _{۳۶} , C _{۶۸} , C _{۷۲} , C _{۷۴} , C _{۷۶} , C _{۷۹} , C _{۹۴} , C _{۹۹} , C _{۱۰۰} , C _{۱۰۷} , C _{۱۰۸}
خوشه ۹	C _۲ , C _۵ , C _۷ , C _۸ , C _{۱۶} , C _{۱۸} , C _{۲۹} , C _{۳۲} , C _{۳۴} , C _{۳۸} , C _{۵۰} , C _{۵۱} , C _{۵۲} , C _{۵۹} , C _{۶۱} , C _{۶۷} , C _{۶۹}
	C _{۷۱} , C _{۷۲} , C _{۷۷} , C _{۸۲} , C _{۸۳} , C _{۸۶} , C _{۸۹} , C _{۹۳} , C _{۹۵} , C _{۹۷} , C _{۱۰۱} , C _{۱۰۴} , C _{۱۰۶}

جدول ۱۰: نتایج خوشه بندی با حد آستانه ۰/۱ برای بافت ها.

خوشه ها	نمونه ها (بافت ها)
خوشه ۱	T _{۳۰} , T _{۱۵} , T _{۳۲}
خوشه ۲	T _{۱۲} , T _{۲۸} , T _{۳۰} , T _{۳۵} , T _{۳۶} , T _{۳۷} , T _{۳۸} , T _{۳۹}
خوشه ۳	T _۳ , T _{۲۰} , T _{۲۳} , T _{۲۴}
خوشه ۴	T _۸ , T _{۱۳} , T _{۲۱} , T _{۲۶} , T _{۳۷} , T _{۳۳} , T _{۴۰}
خوشه ۵	T _{۲۲} , T _{۲۵}
خوشه ۶	T _{۱۰}
خوشه ۷	T _{۱۱} , T _{۱۶} , T _{۱۷}
خوشه ۸	T _۵
خوشه ۹	T _{۱۴}
خوشه ۱۰	T _۹ , T _{۱۸} , T _{۳۱} , T _{۳۴}
خوشه ۱۱	T _۱ , T _۷ , T _{۱۹}
خوشه ۱۲	T _{۲۹}
خوشه ۱۳	T _۲ , T _۶

۶- نتیجه گیری

ارتباطات بین سلول ها یا بافت ها به شناسایی بیماری های مختلف و عوامل آن ها کمک خواهد کرد. در واقع ارتباط بین سلول ها/بافت ها روابط وراثتی بین بیماران را نشان می دهد. این روابط به شناسایی نقاط مشترک بدن که تحت تأثیر بیماری های مختلفی قرار می گیرد، کمک می کند. در این تحقیق تشخیص ارتباط های بین سلولی/بافتی در بیماری های مختلف با ترکیب نرمال سازی RLE، روش ویلکاکسون و الگوریتم خوشه بندی مبتنی بر گراف Louvain ارائه شده است. ارزیابی عملکرد الگوریتم خوشه بندی پیشنهادی با شاخص سیلوئت، دقت بالایی

C۸۴: hair.follicle.outer.root.sheath.cells,
 C۸۵: hep.2.cells.mock.treated,
 C۸۶: hep.2.cells.treated.with.streptococci.strain.5448,
 C۸۷: hep.2.cells.treated.with.streptococci.strain.jrs4,
 C۸۸: hepatic.sinusoidal.endothelial.cells,
 C۸۹: hepatic.stellate.cells.lipocyte.,
 C۹۰: hepatocyte,
 C۹۱: k562.erythroblastic.leukemia.response.to.hemin,
 C۹۲: keratinocyte...epidermal,
 C۹۳: keratocytes,
 C۹۴: lens.epithelial.cells,
 C۹۵: lymphatic.endothelial.cells.response.to.vegfc,
 C۹۶: mcf7.breast.cancer.cell.line.response.to.egf1,
 C۹۷: mcf7.breast.cancer.cell.line.response.to.hrg,
 C۹۸: macrophage...monocyte.derived,
 C۹۹: mast.cell,
 C۱۰۰: melanocyte...dark,
 C۱۰۱: melanocyte...light,
 C۱۰۲: melanocyte,
 C۱۰۳: meningeal.cells,
 C۱۰۴: mesenchymal.stem.cells...adipose,
 C۱۰۵: mesenchymal.stem.cells...bone.marrow,
 C۱۰۶: mesenchymal.stem.cells...umbilical,
 C۱۰۷: mesothelial.cells,
 C۱۰۸: monocyte.derived.macrophages.response.to.lps.

پیوست ۲: اسامی کامل بافت‌ها (T_i) در جدول ۱۰.

T_۱: mesenchymal.stem.cells...adipose,
 T_۲: adipose,
 T_۳: amygdala,
 T_۴: brain,
 T_۵: caudate.nucleus,
 T_۶: cerebellum,
 T_۷: colon,
 T_۸: duodenum,
 T_۹: globus.pallidus,
 T_{۱۰}: heart,
 T_{۱۱}: hippocampus,
 T_{۱۲}: kidney,
 T_{۱۳}: liver,
 T_{۱۴}: locus.coeruleus,
 T_{۱۵}: lung,
 T_{۱۶}: medial.frontal.gyrus,
 T_{۱۷}: medial.temporal.gyrus,
 T_{۱۸}: medulla.oblongata,
 T_{۱۹}: mesenchymal.precursor.cell...adipose,
 T_{۲۰}: occipital.cortex,
 T_{۲۱}: occipital.lobe,
 T_{۲۲}: parietal.lobe,
 T_{۲۳}: pineal.gland,

C۲۹: cd14.cd16..monocytes,
 C۳۰: cd14.cd16..monocytes.1,
 C۳۱: cd14.cd16..monocytes.2,
 C۳۲: cd19..b.cells..pluriselect.,
 C۳۳: cd19..b.cells,
 C۳۴: cd34.cells.differentiated.to.erythrocyte.lineage,
 C۳۵: cd34..progenitors,
 C۳۶: cd34..stem.cells...adult.bone.marrow.derived,
 C۳۷: cd4..t.cells,
 C۳۸: cd4.cd25.cd45ra..naive.regulatory.t.cells.expanded,
 C۳۹: cd4.cd25.cd45ra..naive.regulatory.t.cells,
 C۴۰: cd4.cd25.cd45ra..memory.regulatory.t.cells.expanded,
 C۴۱: cd4.cd25.cd45ra..memory.conventional.t.cells.expanded,
 C۴۲: cd4.cd25.cd45ra..memory.conventional.t.cells,
 C۴۳: cd8..t.cells..Pluriselect.
 C۴۴: cd8..t.cells,
 C۴۵: cobl.a.rinderpest.infection,
 C۴۶: cobl.a.rinderpest..c..infection,
 C۴۷: cardiac.myocyte,
 C۴۸: chondrocyte...de.diff,
 C۴۹: ciliary.epithelial.cells,
 C۵۰: corneal.epithelial.cells,
 C۵۱: dendritic.cells...monocyte.immature.derived,
 C۵۲: dendritic.cells...plasmacytoid,
 C۵۳: endothelial.cells...aortic,
 C۵۴: endothelial.cells...artery,
 C۵۵: endothelial.cells...lymphatic,
 C۵۶: endothelial.cells...microvascular,
 C۵۷: endothelial.cells...thoracic,
 C۵۸: endothelial.cells...umbilical.vein,
 C۵۹: endothelial.cells...vein,
 C۶۰: eosinophils,
 C۶۱: esophageal.epithelial.cells,
 C۶۲: fibroblast...aortic.adventitial.donor۲...cytoplasmic.fraction. C۶۳:
 fibroblast...aortic.adventitial,
 C۶۴: fibroblast...cardiac,
 C۶۵: fibroblast...choroid.plexus,
 C۶۶: fibroblast...conjunctival,
 C۶۷: fibroblast...dermal,
 C۶۸: fibroblast...gingival,
 C۶۹: fibroblast...lung,
 C۷۰: fibroblast...lymphatic,
 C۷۱: fibroblast...mammary,
 C۷۲: fibroblast...periodontal.ligament,
 C۷۳: fibroblast...villous.mesenchymal,
 C۷۴: fibroblast...skin.dystrophia.myotonica,
 C۷۵: fibroblast...skin.normal,
 C۷۶: fibroblast...skin.spinal.muscular.atrophy,
 C۷۷: fibroblast...skin,
 C۷۸: gingival.epithelial.cells,
 C۷۹: h1.embryonic.stem.cells.differentiation.to.cd34..Hsc,
 C۸۰: h9.embryoid.body.cells,
 C۸۱: h9.embryonic.stem.cells,
 C۸۲: hes3.gfp.embryonic.stem.cells,
 C۸۳: hair.follicle.dermal.papilla.cells,

- [۱۳] مجید محمدپور و حمید پروین، «الگوریتم ژنتیک آشوب گونه مبتنی بر حافظه و خوشه بندی برای حل مسائل بهینه سازی پویا»، مجله مهندسی برق دانشگاه تبریز، دوره ۴۶، شماره ۳، صفحه ۲۹۹-۳۱۸، تبریز، پاییز ۱۳۹۵.
- [۱۴] سمیرا رفیعی و پرهام مرادی، «بهبود عملکرد الگوریتم خوشه‌بندی فازی سی- مینز با وزن‌دهی اتوماتیک و محلی ویژگی‌ها»، مجله مهندسی برق دانشگاه تبریز، دوره ۴۶، شماره ۲، صفحه ۷۵-۸۶، تبریز، تابستان ۱۳۹۵.
- [15] D. M. Lane and A. Sándor, *Designing Better Graphs by Including Distributional Information and Integrating Words, Numbers, and Images*, Psychol. Methods, 2009.
- [16] D. Chen, Y., Kamath, G., Suh, C., & Tse, "Community recovery in graphs with locality," in International Conference on Machine Learning, 2016, pp. 689-698.
- [17] C. Chekuri and A. Goldberg, "Experimental study of minimum cut algorithms," in SODA '97 Proceedings of the eighth annual ACM-SIAM symposium on Discrete algorithms, 1997, pp. 324-333.
- [18] J. Friedman, T. Hastie, and R. Tibshirani, *The elements of statistical learning*, vol. 1. Springer series in statistics Springer, Berlin, 2001.
- [19] R. Babers, A. E. Hassaniien, and N. I. Ghali, "A nature-inspired metaheuristic Lion Optimization Algorithm for community detection," in 2015 11th International Computer Engineering Conference: Today Information Society What's Next?, ICENCO 2015, 2016.
- [20] S. Fortunato, *Community detection in graphs*, Physics Reports, 2010.
- [21] M. E. J. Newman, *Finding community structure in networks using the eigenvectors of matrices*, Phys. Rev. E - Stat. Nonlinear, Soft Matter Phys., 2006.
- [22] S. U. Rehman, A. U. Khan, and S. Fong, "Graph mining: A survey of graph mining techniques," in Seventh International Conference on Digital Information Management (ICDIM 2012), 2012.
- [23] W. Maharani and A. A. Gozali, *Collaborative Social Network Analysis and Content-based Approach to Improve the Marketing Strategy of SMEs in Indonesia*, in Procedia Computer Science, 2015.
- [24] K. H. Li, P., Piao, Y., Shon, H. S., & Ryu, "Comparing the normalization methods for the differential analysis of Illumina high-throughput RNA-Seq data," BMC Bioinformatics, vol. 16, no. 1, p. 347, 2015.
- [25] A. Mortazavi, B. A. Williams, K. McCue, L. Schaeffer, and B. Wold, *Mapping and quantifying mammalian transcriptomes by RNA-Seq*, Nat. Methods, 2008.
- [26] C. Trapnell et al., *Transcript assembly and quantification by RNA-Seq reveals unannotated transcripts and isoform switching during cell differentiation*, Nat. Biotechnol., 2010.
- [27] L. C. Gandolfo and T. P. Speed, *RLE plots: Visualizing unwanted variation in high dimensional data*, PLoS One, 2018.
- [28] A. R. R. Forrest et al., *A promoter-level mammalian expression atlas*, Nature, 2014.
- [29] F. Wilcoxon, *Individual Comparisons by Ranking Methods*, Biometrics Bull., 1945.
- [30] S. Aranganayagi and K. Thangavel, "Clustering categorical data using Silhouette coefficient as a relocating measure," in Proceedings - International Conference on Computational Intelligence and Multimedia Applications, ICCIMA 2007, 2008, vol. 2, pp. 13-17.
- [31] Y. Pan, *Inferring Mechanism-Based Gene Regulatory Network Models from Expression and Sequence Data*, 2009.
- [32] E. Côme and P. Latouche, "Model selection and clustering in stochastic block models based on the exact integrated complete data likelihood," Stat. Modelling, vol. 15, no. 6, pp. 564-589, 2015.
- [33] J. Y. Jiang, R. J. Liou, and S. J. Lee, *A fuzzy self-constructing feature clustering algorithm for text classification*, IEEE Trans. Knowl. Data Eng., 2011.
- T_{۲۴}: pituitary.gland,
T_{۲۵}: putamen,
T_{۲۶}: skeletal.muscle,
T_{۲۷}: skin,
T_{۲۸}: small.intestine,
T_{۲۹}: spinal.cord,
T_{۳۰}: spleen,
T_{۳۱}: substantia.nigra,
T_{۳۲}: temporal.lobe,
T_{۳۳}: testis,
T_{۳۴}: thalamus,
T_{۳۵}: throat,
T_{۳۶}: thymus,
T_{۳۷}: thyroid,
T_{۳۸}: tongue,
T_{۳۹}: trachea,
T_{۴۰}: uterus.

مراجع

- [1] C. Pizzuti and S. E. Rombo, *Algorithms and tools for protein-protein interaction networks clustering, with a special focus on population-based stochastic methods*, Bioinformatics, 2014.
- [2] P. De Meo, E. Ferrara, G. Fiumara, and A. Proveti, "Mixing local and global information for community detection in large networks," in Journal of Computer and System Sciences, 2014, vol. 80, no. 1, pp. 72-87.
- [3] J. Xie and B. K. Szymanski, *Towards linear time overlapping community detection in social networks*, in Lecture Notes in Computer Science (including subseries Lecture Notes in Artificial Intelligence and Lecture Notes in Bioinformatics), 2012.
- [4] N. Ozaki, H. Tezuka, and M. Inaba, *A Simple Acceleration Method for the Louvain Algorithm*, Int. J. Comput. Electr. Eng., 2016.
- [5] K. Macropol, T. Can, and A. K. Singh, *RRW: Repeated random walks on genome-scale protein networks for local cluster discovery*, BMC Bioinformatics, 2009.
- [6] T. Qin and K. Rohe, *Regularized spectral clustering under the degree-corrected stochastic blockmodel*, Adv. Neural Inf. Process. Syst., 2013.
- [7] A. Lancichinetti, S. Fortunato, and J. Kertész, *Detecting the overlapping and hierarchical community structure in complex networks*, New J. Phys., 2009.
- [8] S. Bahadori and P. Moradi, *A local Random Walk method for identifying communities in social networks*, in 7th Conference on Artificial Intelligence and Robotics, IRANOPEN 2017, 2017.
- [9] G. J. McLachlan, R. W. Bean, and D. Peel, *A mixture model-based approach to the clustering of microarray expression data*, Bioinformatics, 2002.
- [10] M. B. Gorzałczany, F. Rudziński, and J. Piekoszewski, *Gene expression data clustering using tree-like SOMs with evolving splitting-merging structures*, in Proceedings of the International Joint Conference on Neural Networks, 2016.
- [11] A. Csikász-Nagy, *Computational systems biology of the cell cycle*, Briefings in Bioinformatics, 2009.
- [12] J. Hofbauer and K. Sigmund, *Evolutionary game dynamics*, Bulletin of the American Mathematical Society, 2003.